

Ahlakın Cinsiyeti: Klasik İslam'da Kendilik, Aile ve Toplum Etiği, Zahra Ayubi, çev. Galipcan Altinkaya, Livera Yayınevi, İzmir, Aralık 2022.

Şeyma KÖMÜRÇÜOĞLU*

E-mail: seyma.komurcuoglu@medeniyet.edu.tr

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6575-7835>

Ahlakın Cinsiyeti, çarpıcı bir hikâyeye başlar. Hikâye Gazzalî'nin, karısının ve çocuklarının yanından, belki bir daha dönmek üzere ayrılışını resmetmektedir. Otobiyografik bir kaynağa dayanan bu resimde, Gazzalî'nin Bağdat'tan ayrılırken içinde bulunduğu hayal kırıklığına, parlak kariyerine ustaca yer verilirken, ondan geriye kalan karısı, oğlu ve kızının bu hikâyenin neresinde durduğu konusunda sessizlik hüküm sürmektedir. Gazzalî Bağdat'ı terk etmek üzere evinden ayrılırken kardeşine dönerek "Gitmem gerektiğini biliyorsun" der. Karısına ise tek kelime bile etmez. Hikâyenin bize sunduğu resim bu yödedir. Fakat acaba gerçekte bu ayrılış nasıl gerçekleşmiştir? Yazar, otobiyografik bu resme dayanarak, karısıyla tek kelimeyle bile olsa vedalaşmadan yaşadığı şehirden ayrılan bir erkek âlim prototipi sunar ve Gazzalî'yi Gazzalî yapan şeyler arasında karısı ve ailesi ön planda olan figürler olarak sunulmaz. Fakat yazarın bize sunduğundan bağımsız olarak biz okuyucu/izleyiciler olarak karşımıza bir soru ve bir yol ayrımı çıkar. Soru şudur: Acaba gerçekte bu ayrılış nasıl gerçekleşmiştir? Gerçekleşen olay otobiyografiye ve oradan da ilgili belgesele ne kadar yansımıştır? Yol ayrımı ise, gerçekte ne yaşandığından bağımsız olarak, metnin, sanki karısı Gazzalî'nin hayatında hiç yokmuş gibi inşa edilmesinin, bilinçli bir metin kurgusu olarak, bir dünya görüşünün yansımaları olarak görülüp görülmeyeceği noktasında düşümlenir. Karısı Gazzalî'nin entelektüel/akademik/ilmî yolculuğunda nerede yer almaktadır? Dahası, karısı ve çocukları, kendilerinden uzaklaştığından Gazzalî'ye daha nezih bir etik/ilmî yükselme imkânı veren dış unsurlar mıdır? Hikâyenin ve ele alacağımız kitabın düşümlendiği sorular ve ayrışma noktaları bunlardır.

Kitabın giriş bölümünün kendisiyle başladığı bu hikâye ve hikâyeye eşlik eden tınının biz modern okuyucu için oldukça tanıdık olduğunu söylemek mümkün. Bu hikâyeye olan aşinalığımız ise sadece günlük hayat pratiklerimizden kaynaklanmıyor. Zira gerek antik Yunan felsefesi metinlerinde gerekse Orta Çağ İslam ve Batı felsefe geleneklerinde üretilmiş metinlerde görmeye alışık olduğumuz ve hatta artık kanıksadığımız bir durum vardır: Bu metinlerde kadınlar, erkeklerle aynı zaviyeden görülmezler. Kimi zaman bu, kadınların insan tanımının dışında bırakıldıkları örneklerle beraber karşımıza çıkar, kimi

* Dr. Öğretim Üyesi. İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, İslam Felsefesi ve Dinler Tarihi Bölümü.

zaman cadı kabul edilip yakıldıkları örneklere eşlik eder, kimi zamansa kadın, doğurma eylemi üzerinden tanımlanarak, doğur(a)mayan kadın evdeki bir sedirden bile daha değersiz görülür. Hepsinde de ortak olan yön, gerçek özne olarak erkeğin kabul edilmesi, dolaylı olarak da erkeğin gücünün ve iktidarının merkeze alınması durumudur. Bu hem aile içi ilişkilerde hem de toplumsal düzeyde şehir ve devlet yönetimi söz konusu olduğunda karşımıza çıkar. Gazzalî'nin otobiyografisi üzerinden bize sunulan bu resimde de benzer bir durumla karşılaşırız: Gazzali hikâyesinin merkezindedir ve karısını bu hikâyesinin herhangi bir yerinde görme imkânımız yoktur. İşte, Zahra Ayubi'nin *Gendered Morality: Classical Islamic Ethics of the Self (Ahlakın Cinsiyeti: Klasik İslam'da Kendilik, Aile ve Toplum Etiği)* adlı eseri, İslam ahlak felsefesinin temel kaynaklarında, etiğin bu şekilde erkek merkezli olarak kurgulanışını ele almakta ve bu kurgu etrafındaki sorunlara işaret etmektedir. Kitabın temel kaygıları ise birkaç temel soru etrafında şekillenmektedir. Bu sorular, "İslam geleneğinde, ince arayışların peşine düşme ve öz-düşünüm [self-reflection] fırsatları kadınlara eşit derecede verilmekte midir?", "Tanrı'nın iradesini, kişinin kendisini saflaştırarak etkinleştirmesi, yani nihai mutluluğa giden yol, hangi bakımlardan erkeğe özgü olarak tanımlanmış bir girişimdir?", "erkeği merkeze alan etik, erkekliğin inşası ve toplumun tamamı hakkında ne tür bir düşünceye yol açmaktadır?" şeklinde ifade edilebilir. Bu sorular yazar tarafından kitabın merkezî kaygıları olarak dile getirilmiştir (s. 22).

Yazar eserinde İslam felsefî etiğini merkeze almakta ve İslam entelektüel geleneğinin tüm alanlarına da nüfuz ettiğini düşündüğü, "insan varoluşunun içine işlemiş toplumsal cinsiyet hiyerarşisi sorunlarına" yoğunlaşmaktadır (s. 27). Eser bu yoğunlaşmayı üç katman üzerinde gerçekleştirmektedir: Birey, ev ve toplum. Yazarın temel iddiası, bu üç katmandan her birinde erdem etiğinin, Müslümanların ahlaki yaşamlarını nasıl sürdürdüklerine yönelik erkeği merkeze alan bir tahayyüle yol açtığı yönündedir. Ayubi'ye göre, "bu metinlere kök salmış toplumsal cinsiyet rollerinin çoğu, Müslümanların kültürel ve entelektüel ürünlerinde yinelenmektedir. Müslüman etikçilerin benimsedikleri toplumsal cinsiyete dayalı varoluş ve metafizik tasavvurlarının, onları eşitsizlik temelli, bu nedenle kendi etikleri temelinde de sürdürülemez bir erdem etiği üretmeye itmektedir" (s. 27).

Yazarın yola çıktığı temel iddia, İslam bilim insanlarının, İslam entelektüel geleneğinde toplumsal cinsiyeti şu iki yönden ele almaya eğilimli oldukları yönündedir: Buna göre İslam etikçileri ya toplumsal cinsiyetlerin Tanrı'nın gözündeki ontolojik eşitliğiyle toplumsal cinsiyet rollerinin dünyevi eşitsizliği arasında bir ayrıma giderler ya da erkek otoritelerin kadını daha aşağı bir varlık olarak tanımlama biçimlerine odaklanırlar (s. 23).

Bu iddialarını klasik dönem İslam ahlak literatüründen temellendirmek adına yazar üç ana kaynağı kullanmaktadır. Bu kaynaklar, Gazzalî'nin *Mutluluğun Kimyası*, Tûsî'nin *Ahlak-ı Nasrî*, Devvani'nin *Ahlak-ı Celali* adlı eserleri olarak karşımıza çıkar. Yazar bu etik metinlerinin erkek okuyucu için yazılmış olmaları bakımından ortaklaştıklarını

düşünmektedir. Ona göre “etikçiler, akli kuvveti bakımından üstün, seçkin erkeği norm olarak benimseyip, tüm etik çerçeveyi onun etrafında çizerler. Erkekler metafizik nefislerini nasıl islah edeceklerini öğretirler, kozmostaki mevkilerini bildirirler ve erkekler düşük akli yeterlikteki insanlardan ve kadınlardan gelecek olan, gerçek ya da hayali ahlaki tehditlere karşı etik davranış reçeteleri sunarlar.” Burada dikkat edilmesi gereken husus, yazarın bu etik metinlerinin sadece kadınları dışlayıcı bir tavra sahip olmadığını, metinlerin aynı zamanda akllî melekeleri düşük düzeyde olan erkekleri de dışladığı iddiasıdır (s. 27).

Ayubi, etikçilerin kadınları ve seçkin olmayan erkekleri yazdıkları metinlerde doğrudan muhatap kabul etmemelerine rağmen, aslında bu durumun kendi bağlı oldukları metafizik kurguya da ters olduğunu düşünmektedir. Bu sebeple klasik dönem İslam etikçilerinin yazdıkları metinlerin, “kendi kurdukları hiyerarşik kozmolojiyi hiçe saydığını ve karmaşık toplumsal cinsiyet ilişkilerinin yanında, insani ilişkilere de hitap ettiğini” göstermeye çalışmaktadır (s. 27). Çünkü yazara göre, söz konusu metinler “tüm fiziksel maddeyi eşit mertebeye koydukları gibi, kadınların erkeklerle aynı tür nefse sahip olduklarını ele alırlar. Dahası, metafizik öncülleri köklü bir eşitliğin sergilenmesine imkân tanır. Buna rağmen etikçiler, kurdukları metafiziğin köktenci eşitlikçiliğini fark edemediklerinden, sadece seçkin erkekler hizmet eder gibi yazarak, hiyerarşik erdem etiğinin temelini güçlendiren bir yapı inşa ederler” (s. 27). Bu sebeple kitaba göre klasik Müslüman ahlak metinleri “dışlayıcı, seçkinci, erkeği merkeze alan ve yer yer gizleyemedikleri kadın düşmanı etik kavrayışlarından dolayı, feminist bir İslam felsefesi tesis etmek konusunda önemli felsefî sorunlara kapı aralamaktadırlar (s. 28). Bununla birlikte söz konusu feminist İslam felsefesi tesis etme gayesinin modern bir kaygı olup olmadığı konusunda kitap boşluklar içermektedir.

Yazar, etikçilerin aslında bağlı oldukları metafizik yapıyı eşitlikçi metafizik olarak adlandırır. Bununla birlikte ortaya koydukları eserlerde karşımıza çıkan metafizik kurgunun ise hiyerarşik metafizik olduğunu ifade eder. Bu sebeple yazarın kitapta araştırdığı temalardan biri de, eşitlikçi metafizik ve hiyerarşik metafizik arasındaki gerilimdir. Ayubi bu gerilimi, adalet ve iktidar arasındaki gerilim olarak da ifade edecektir. Yazara göre etikçiler bir yandan tüm maddenin Tanrı tarafından yaratıldığını ve tüm insani nefislerin cevher ve doğa açısından eşit yaratıldığını kabul ederken bir yandan da insani alanda bir hiyerarşi öngörmüş olmaktadır. Yazar, eşitlikçilik ve hiyerarşi arasında gördüğü bu gerilimin, bireyler arasındaki iktidar ilişkilerinde ve hiyerarşik toplumun sistemik mertebelerinde kendisini açığa vurduğunu iddia etmektedir (s. 29).

Ayubi’ye göre kadınların *insanlığı*, etikçiler tarafından teslim edilmektedir yani kadınların da insan olduğu noktasında bir ayrışma yoktur. Ancak, kadın ve erkeğin yaratılışlarındaki eşitlik ile toplumun hiyerarşik doğası arasında bir gerilim söz konusudur. Yazar çalışma boyunca, ilk olarak iktidar-adalet gerilimini, ikinci olarak kadınlığın araçsallaştırılmasını ve üçüncü olarak da, ahlak metinlerinin erkekliği eştoplumsal hiyerarşi bağlamında yeniden inşa edişlerini merkeze alarak bu gerilimi sorgulamaya çalışır (s. 34).

Aslına bakılırsa, İslam Orta Çağ'ında üretilen metinlerde erkek merkezli bir dil kullanılması, kadınların doğrudan muhatap alınmaması gibi erkek merkezli yaklaşımların olması farklı metinler üzerinden de takip edilebilecek bir husustur. Ancak buna *içeriden* verilen cevaplar genellikle bu metinlerin *Kutsal Kitap*'taki yahut İslam dışı coğrafyalardaki söylemlerin etkisiyle oluştuğu yönündedir ve haddizatında İslam'ın oluşturmaya çalıştığı kadın tasavvurunun bu olmadığı iddia edilir. Metinlerde geçen kadın karşıtı söylemlere aslında Hz. Peygamber'in oluşturmaya çalıştığı İslam toplumunda kadının yerinin bu şekilde olmadığı yönünde cevaplar verilir ve tam tersi örnek modellerden, kadın âlimlerden, kadın sahabilerden bahsedilir. Ancak tarih boyunca farklı dinlerin kutsal metinlerinden alınan etkilerin, farklı kültürlerden gelen olumsuz örneklerin, bir toplumun kendi iç kaynaklarının oluşturduğu etkiden çok daha fazla olmasının nedeni bir türlü açıklanmaz. Ayubi de bu konuya değinir ve bazı araştırmacıların Müslüman düşüncesinde hiyerarşinin merkezî rolü konusundaki suçun, dışsal bazı kaynakların etkisinde aranması gerektiğini savunduklarını ifade eder (s. 29).

Yazarın çizmiş olduğu resimdeki etikçilerin kurgusuna göre, “kadının görevi erkeğin buyruklarını izlemek ve erkeğin evi idare etmesine aracı olmaktır. Erkeğin birincil, kadının da araçsal olan bu rolleri, etikçilerin erkeği akli ve ruhani nefis olarak algılamaları; kadını ise bedensel, biyolojik işlevlerine indirgemelerinden kaynaklanır” (s. 52). Dolayısıyla yazara göre bu metinler bir dışlama etiğini ve metafizik bir gerilimi içerirler: “Etikçiler kadınların insan nefisine sahip olduklarını kabul etmekle yani kadının insanlığını tanımakla birlikte kadınların ve kadınların özsel doğalarının düşük bir metafizik mertebeye sahip olduğu yönünde, kendilerine yük olan bir varsayıma tutunurlar” (s. 52).

Kitabın bölümlerinin ayrıntılı incelemesine geçmeden önce yazarın incelediğini iddia ettiği dört baskın soruna da değinebiliriz: Yazar öncelikle metinlerde temellenen çelişkinin üzerinde durarak, felsefi etikteki toplumsal cinsiyet kategorisini ele aldıktan sonra İslam'da toplumsal cinsiyet alanında felsefi bir dönüşü savunmaya girişmektedir. “Akılsallığın diğer erdemlerin üstüne çıkartılması ve bunun sonucu olarak kadınların, alt sınıf erkeklerin ve köleleştirilmiş kişilerin insan tanımından dışlanması; erkek merkezli hilafet ve otorite tanımları ile ahlakın amaçları arasındaki içsel çelişki; kadınların özelleştirilmesi vasıtasıyla hiyerarşiler oluşturma sorunu; etik arınmanın diğerlerini araçsallaştırmayı gerekli kılması sorunu” (s. 54).

Yazar kitabının giriş bölümünde açıkça ortaya koyduğu amaçlar ve temellendirmeye çalıştığı bu savlara kitabın dört ayrı bölümünde yer vermektedir. Bu bağlamda ilk bölüm, *İslam Etiğinde Epistemoloji ve Toplumsal Cinsiyet Analitiği* başlığını taşımaktadır. Yazar bu bölümde, İslam ahlak felsefesi metinlerini “nasıl yaşamak gerektiği sorusunu yanıtlayan, etikçilerin kendi etik gündemlerini nasıl değerlendirdiklerini açıklayan ve metinlerin İslami etik geleneği üzerindeki etkisinin doğasını anlamaya çalışan bütünlüklü bir geleneğin içine yerleştirmektedir” (s. 51).

İkinci bölümün başlığı *Toplumsal Cinsiyet Yüklü Metafizik, Mükemmelleşme ve Ademi Nefsin Kuvveti* şeklinde karşımıza çıkar. Bu bölümde yazar dilbilimsel olarak Arapça ve Farsça fiil çekimlerinden ve çoğul zamirlerin taalluk ettiği cinsiyetçi ya da bir cinsiyete işaret etmeyen anlamlarından yola çıkan karşılaştırmalar yapmaktadır. Yazara göre bu dilbilimsel meseleler Müslüman feminist hermenötüğü bakımından bir sorun doğurmaktadır. Bu sorun kitapta, dini metinlerdeki genel tavsiyeleri sadece erkeği hedef alan tavsiyelerden nasıl ayırmak gerektiği sorunu olarak ifade edilmiştir (s. 116). Eserin bu bölümü aynı zamana İslam ahlak filozoflarının yapmış oldukları erdem tasniflerinin eril karakterine, Allah'ın halifesi olarak kabul edilen mükemmel insanın erillğine de işaret eden kısımlar içermektedir. Yazar konu edinmiş olduğu üç ayrı etik eserden karşılaştırmalar yaparak konuya yer vermektedir. Yazara göre bu metinlerde nefis çift cinsiyetli (androjen), eşitlikçi imkânlarla sahip olması rağmen, etik arınmanın ön koşulu ve imkânı bakımından akılsallığa bel bağlanmış, bu da metinleri eril toplumsal cinsiyete mahkûm etmiştir (s. 170). Yazar, İslam ahlak felsefesi metinlerinde nefsin eğitiminin sadece seçkin erkeklerin yaşamlarına uygun olduğunu, erkeğin aklî kuvvetini eğitmesinin hikmet erdeminin ifa etmesine müsaade edeceğini iddia etmektedir (s. 171).

Kitabın üçüncü bölümü *Evlilik Etiği ve Ev Ekonomisi* başlığını taşımaktadır. Bu bölüm kitabın konu aldığı üç etik metninin evi, etik olarak düzenlenmiş nefsin makro kozmosu sayması üzerine inşa edilir. Bu ise, erkek ve kadının aşk ilişkisi üzerine kurulmuş ortak ev hayatı olarak karşımıza çıkmaz. Tam tersine evlilik ilişkisi, erkeğin, *tehzibü'l-ahlaktan* gelen ilkeyi ve disiplini karısına ve evdeki diğer bireylere uyguladığı bir alandır. Bu durumda doğal olarak, erkek ve kadından birinin özne diğerinin nesne olduğu ve kadının, erkeğin etik arınmasının bir mekânı olduğu bir anlayış karşımıza çıkar (s. 173). Ayrıca etik metinlerinin kadına kusurlu bir nefis gözüyle bakma nedenlerinden biri de kitaba göre, erkeğin etik mükemmelleşmesinin kadına rağmen gerçekleştiği fikrine dayanmaktadır (s. 176).

Kitabın dördüncü ve son bölümü *Eştoplumsal Erkeklik ve Toplumsal Etik* başlığındadır. Bu bölümde yazar "araştırmasını kamusal alana doğru genişleterek Gazzali, Tusi ve Devvani'nin erkeği ve erkeklerin toplum, özellikle de şehirdeki eştoplumsal çevre bağlamında birbirleriyle etkileşimlerini nasıl ele aldıklarını açıklamaya" girişmektedir (s. 252). Bu bölümde araştırmanın yola çıktığı soruları ise yazar şöyle ifade eder: "Toplumda birbirleriyle etkileşim içindeki erkekler için ideal erkeklik türleri nelerdir? Toplumsal ve entelektüel mertebeyi değiştirmenin imkânı var mıdır? Toplumsal davranışları etik kılan öğeler nelerdir? Hangi erkekler etik arınmaya ne gerekçeyle dâhil edilmez?" (s. 253). Kitap son üç bölüm boyunca, "ahlakın etik davranışı böldüğü üçlü kozmolojinin her bir bileşenini analiz etmeye" devam etmektedir. Yazarın iddiasına göre bu metinler, "kökensel bir eşitliğe imkân tanırlar ama etik mükemmellik ve nefsin kuvvetleri hakkındaki söylemleri eril normlar etrafında dönmektedir. Etikçilerin nefis hakkındaki tartışmaları, erkek

bireyinin hem kendini mükemmelleştirme hem de kendisinin altındakilere hükmetme kuvvetlerinin temelini atmaktadır” (s. 51).

Sonuç bölümünde ise yazar okuyucuya feminist bir İslam felsefesine prolegomenon sunma iddiasındadır. Yazar ulaştığı en önemli bulgularından birini, “İslam erdem etiğindeki eşitsizliklerin tarihi bakımından, hâkim toplumsal cinsiyet kabulleri ve insan varoluşundaki eşitsizlikler hakkındaki varsayımlarla birlikte yürüdüğü gerçeğinin, normatif eril metafizikle etik disiplininin genel amaçları arasında, metinlerde temellenen çelişki tarafından ifşa edilmesi” olarak dile getirir (s. 54). Yazara göre, etikçiler metafizik kozmolojide kendisini gösteren mutlak eşitliği görmezden gelirler, çünkü erkeklerin normatif ve daha güçlü olan nefisleri, kadın ve daha zayıf akıllara sahip erkeklerin nefislerine hükmetmelidir (s. 54).

Ayubi, kitabında sonuç sadedinde, etik metinlerinin hangi ahlâkî gayeden hareket ettiğinden yola çıkarak, metinlerin muhatabı kabul edilen etik erkeğin nihai gayesinin de iki yönlü olduğunu ifade etmektedir. “Bunlardan ilki, kişinin nefisini tehzibü’l-ahlak sayesinde nizama kavuşturması ve bizatihi mikro kozmos haline gelmesi ile gerçekleştirilir. İkinci ise, kişinin hanesinde veya şehrinde, saadet ve adaletin kaynağı haline gelmesiyle kazanılır” (s. 340). Etik yazarlarının, seçkin erkekleri, tüm kadınların ve alt sınıftan olan erkeklerin üstüne çıkartmak gayesinde olduklarını ancak bunun için sundukları felsefi çerçevenin yetersiz olduğunu, tatmin edici olmadığını düşünmektedir. Yazar, metinlerde ve bu metinlerden pratiğe yansıyan günlük hayatta kadının, erkeğin etik ve ilmî yükselişi için kendini bir anlamda feda ettiğini ileri sürmektedir.

Ayubi’nin çalışması, İslam ahlak felsefesinin klasiklerinden sayılabilecek üç temel esere odaklanan ve bu eserleri toplumsal cinsiyet ve toplum etiği bağlamlarında inceleyen özgün bir çalışmadır. Kitabın özgünlüğü hem klasik ahlak eserlerine toplumsal cinsiyet konusu üzerinden eleştirel bir gözle yaklaşması, hem de bu konudaki modern yorumları değerlendirme kapsamına almasından kaynaklanmaktadır. Ancak kitabın modern bir problemi, modern öncesi dönemde kaleme alınan metinlere uyguluyor olması açısından bir boşluk içerdiğini söylemek mümkündür. Kadının erkek karşısındaki konumu, toplumdaki yeri ile ilgili modern endişeler ve kaygılar, bizim o dönemde yaşanan meseleyi olduğundan farklı algılamamıza neden oluyor olabilir mi? Gerçekte ne yaşanmaktaydı ve bugün bu konuyu dışarıdan inceleyen kadınlar değil, o gün yaşayan kadınlar ne hissediyordu? Bu sorulara, anakronizme düşmeden cevap verebildiğimizde, bugün hâlihazırda yaşadığımız sorulara da anlamlı cevaplar üretmek mümkün olabilecektir.

Kaynakça

Ayubi, Z. (2022). *Ahlakın cinsiyeti: Klasik İslam’da kendilik, aile ve toplum etiği*. Çev. Galipcan Altinkaya. İzmir: Livera Yayınevi.